

DOROTA WEREDA¹

Uniwersytet w Siedlcach

ORCID 0000-0003-1084-2212

MIEJSCA KULTU MARYJNEGO W LITEWSKIEJ PROWINCJI BAZYLIANÓW W XVII-XVIII WIEKU

Marian Cult Places in the Lithuanian Province of the Basilians in the 17th-18th Centuries Abstract

One of the tasks of the Basilian Order of the Lithuanian Province in the 17th and 18th centuries was activity at the places of Marian cult. Thanks to the Basilians' efforts, two venerated Marian images were crowned with papal crowns. The Basilians initiated the practice of celebrating jubilee years and benefited from the indulgence privileges granted by the Holy See. They created visual and musical settings at places which attracted large numbers of pilgrims. Marian places of worship created by the Basilians contributed to the strengthening of the Uniate Orthodox Church community and the integration of the diverse society in the north-eastern areas of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: Uniate Church, Lithuanian province of the Basilians, Marian cult, religious culture, Grand Duchy of Lithuania

Abstrakt

Jedną z form aktywności zakonu litewskiej prowincji bazylianów w XVII i XVIII wieku była praca w miejscach kultu maryjnego. Dzięki zabiegom bazylianów dwa otaczane kultem wizerunki maryjne zostały ukoronowane koronami papieskimi. Bazylianie zainicjowali praktykę obchodów lat jubileuszowych oraz korzystali z nadawanych przez Stolicę Apostolską przywilejów odpustowych. W miejscach gromadzących licznie przybywających pątników tworzyli oprawę wizualną i muzyczną. Miejsca kultu maryjnego kreowane przez bazylianów

¹ Artykuł został przygotowany jako rezultat badań prowadzonych w ramach projektu finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki, Polska nr 2020/39/B/HS3/012322020/39/B/HS3/01232. Za pomoc podczas przygotowania artykułu składam podziękowania dr Inie Każuro (Wilno) i dr. Dzianisowi Liseichykau (Mińsk).

Dorota Wereda – dr hab., pracownik Instytutu Historii Uniwersytetu w Siedlcach. Zajmuje się historią Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych, a szczególnie dziejami Cerkwi unickiej. Autorka książek: *Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku* (Siedlce–Lublin 2013); *Unicka diecezja włodzimiersko-brzeska (część brzeska) w XVIII wieku*, Siedlce 2014. E-mail: dorota.wereda@uph.edu.pl.

przyczyniały się do wzmacniania wspólnoty Cerkwi unickiej i integracji zróżnicowanego społeczeństwa na północno-wschodnich obszarach państwa polsko-litewskiego.

Słowa kluczowe: Cerkiew unicka, litewska prowincja bazylianów, kult maryjny, kultura religijna, Wielkie Księstwo Litewskie

*L*oca sacra związane z kultem cudownych wizerunków maryjnych powstawały od późnego średniowiecza. Obrazy kultowe traktowane były często jak relikwie i otoczone podobnymi formami czci i adoracji². W XVII-XVIII wieku pod wpływem sytuacji politycznej, społecznej, przeobrażeń w dziejach Kościoła kult maryjny stał się ważnym elementem religijności. Do kreatorów kultu maryjnego należał zakon bazylianów (OSBM). Było to jedyne zgromadzenie w Cerkwi unickiej w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej.

Celem artykułu jest przedstawienie procesów kreowania miejsc kultu maryjnego oraz form pobożności w cerkwiach przy klasztorach litewskiej prowincji bazylianów. Zakonnicy tej prowincji, utworzonej w 1617 r. jako pierwszej we wspólnocie unickiej po unii brzeskiej³, podejmowali różne aktywności duszpasterskie w społeczności Cerkwi unickiej: obejmowali zarząd diecezji, zajmowali urzędy diecezjalne, prowadzili działalność edukacyjną, typograficzną, misyjną. Jednym z wymiarów aktywności zakonników była praca duszpasterska w miejscach kultu wizerunków maryjnych.

W pierwszych dziesięcioleciach XVII wieku, w okolicznościach braku stabilizacji w strukturach administracji diecezjalnej, bazylianie wraz z hierarchią unickiej metropolii kijowskiej podejmowali zabiegi mające na celu kontynuację szerzenia kultu maryjnego w ośrodkach cieszących się popularnością w czasach przed zawarciem unii brzeskiej (1596 r.). Jako priorytetowe wybrane zostały ośrodki miejskie będące siedzibą cerkwi sobornych (katedralnych), w których w pierwszej połowie XVII wieku trwały konflikty pomiędzy zwolennikami i przeciwnikami unii. W Wilnie w społeczności prawosławnej miasta czczona była ikona przywieziona i подарowana do cerkwi Przczystej Bogarodzicy (według tradycji ufundowanej przez Juliannę, żonę Olgierda i matkę Jagiełły; w niej też miała zostać pochowana) przez Helenę moskiewską, żonę Aleksandra Jagiellończyka. Z inicjatywy metropolity unickiego Hipacego Pocięja wizerunek został przeniesiony do unickiego monasteru Świętej Trójcy i umieszczony w ołtarzu przy filarze z lewej strony. Hipacy Pocięj przy ikonie jako wyraz wdzięczności umieścił, odcięte podczas napaści na wileńską ulicy w 1609 r., dwa palce oprawione w srebrne wotum. Wileńska cerkiew Świętej Trójcy po reformie zakonu przeprowadzonej w 1617 r. przez metropolitę unickiego Józefa Welamina Rutskiego stała się centrum działalności litewskiej prowincji bazylianów. Formą upamiętnienia dawanego miejsca kultu ikony była coroczna procesja z cerkwi bazylikańskiej do cerkwi Narodzenia NMP w dzień święta Trójcy Świętej⁴.

² J. Nastalska, A. Witkowska, *Ku ozdobie i obronie Rzeczypospolitej. Maryjne miejsca święte w drukach staropolskich*, Lublin 2013, s. 15.

³ W 1743 r. powołana została prowincja koronna bazylianów: B. Lorens, *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*, Rzeszów 2014.

⁴ O. Щербицкий, *Достопримечательности Виленского Св.-Троицкого монастыря*, Вильна 1914, s. 9-12; T. Kempa, *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016, s. 293.

W Mińsku, kolejnym mieście będącym siedzibą katedry diecezji metropolitarnej kijowskiej, otaczana kultem, którego potwierdzeniem było wiele wotów, była ikona Maryi w cerkwi sobornej. Posiadanie ikony miało wymiar duchowy, ale stanowiło również manifestację wiodącej pozycji wspólnoty będącej jej opiekunem. Dla unitów przejęcie ikony było ważnym argumentem w sporach z mińską wspólnotą prawosławną⁵. Zakonnicy Atanazy Pakosta (przełożony monasteru Wniebowstąpienia Pańskiego) i Aleksander Skołydyński (przełożony monasteru Św. Ducha) „niemałym kosztem” doprowadzili do przeniesienia wizerunku do cerkwi przyklasztornej Świętego Ducha. Metropolita J.W. Rutski uzasadniał, że wizerunek w cerkwi sobornej z powodu zaniedbań w nadzorze, jakich dopuścili się duchowni diecezjalni, uległ zniszczeniu, a wota zostały zrabowane. Zakonnicy nie przychyli się również do prośby burmistrza Łukasza Bohuszewicza i mieszczan, którzy zaproponowali, aby zbudować nową cerkiew soborną w zamku, do której będzie przeniesiona ikona. Bazylianie stanowczo zdecydowali o pozostawianiu otaczanego kultem wizerunku w cerkwi przyklasztornej Św. Ducha. Argumentowali, że tylko zakonnicy gwarantują jego ochronę i stały dozór, czego nie mogą zapewnić duchowni cerkwi sobornej, często podejmujący podróże po rozległej diecezji metropolitarnej. Do straży nad wizerunkiem został oddelegowany bazylianie Warlaam Koziński. Zniszczoną w czasie pobytu w cerkwi sobornej ikonę zakonnicy poddali renowacji na koszt zgromadzenia (oszacowany na ponad 5 tysięcy zł)⁶.

W parafii konkatedralnej metropolii kijowskiej w Nowogródku bazylianie z tamtejszego monasteru prowadzili działalność duszpasterską, której częścią był kult, pochodzący prawdopodobnie z XVII wieku, ikony Matki Boskiej⁷. W świetle wizytacji z 1795 r. wizerunek słynący cudami był ozdobiony srebrnymi promieniami, otoczony wiszącymi tabliczkami. Część srebrnych i złotych ozdób, prawdopodobnie również wotów, została przekazana przez zakonników na potrzeby insurekcji kościuszkowskiej. Wizytator zalecał renowację zniszczonego i zaniedbanego wnętrza, ołtarzy i ornamentów, które zatraciły dawną świetność⁸.

Miejscem kultu maryjnego kreowanym przez bazylianów wraz z biskupami unickiej diecezji chełmskiej była chełmska cerkiew katedralna. Do stolicy biskupiej w Chełmie na biskupstwo w 1619 r. powołany został bazylianie z mińskiego klasztoru Świętego Ducha Atanazy Pakosta. W kreacji kultu ikony Matki Bożej upatrywał szansy wzmocnienia unii w społeczności chełmskiej diecezji, zarówno wobec prawosławia, jak również Kościoła rzymskokatolickiego. Wartość ikony była wzmacniana poprzez eksponowanie jej pochodzenia z miejsca chrztu księcia Włodzimierza Kijowskiego lub z monasteru w Kijowie, skąd miała być подарowana przez siostrę Daniela Romanowicza, Teodorę. W Chełmie obraz

⁵ A. Gil, *Kult ikony Matki Boskiej Chełmskiej. Źródła i konteksty*, w: *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny*, red. A. Gil, M. Kalinowski, I. Skoczylas, Lublin–Lwów 2016, s. 65.

⁶ Lietuvos valstybės istorijos archyvui, Vilnius (dalej: LVIA), Fond 634, opis. 3, sygn. 577, k. 3-4.

⁷ S. Nabywaniec, *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762-1778*, Rzeszów 1998, s. 491.

⁸ Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Wien (dalej: ÖN), Cod. Ser. n. 3849, k. 195. Pomimo zaniedbań w świątyni kult wizerunku nie tracił na popularności, czego odzwierciedleniem może być treść inwokacji epopei „Pan Tadeusz” A. Mickiewicza:

„Ty, co gród zamkowy
Nowogródzki ochraniasz z jego wiernym ludem!
Jak mnie dziecko do zdrowia powróciłaś cudem”.

Bogarodzicy był co najmniej od XIII wieku⁹. Formalnie klasztor bazyliński w Chełmie został powołany w 1638 r., ale zakonnicy w mieście przebywali prawdopodobnie od lat dwudziestych XVII wieku¹⁰.

Brak stabilizacji relacji wyznaniowych w posiadających tradycje kultu maryjnego miastach katedralnych, które stały się areną konfliktów pomiędzy zwolennikami i przeciwnikami unii, mógł przyczynić się do decyzji hierarchii unickiej i zakonu o kreowaniu nowego miejsca kultu maryjnego w Żyrowicach. W świetle treści dokumentacji przesłanej do Watykanu w trakcie zabiegów o koronację początki kultu jaspisowej figurki wiszącej na drzewie w Żyrowicach wskazano na rok 1526¹¹. Mnisi przy wsparciu kasztelana smoleńskiego Iwana Maleszki, który w latach 1613 i 1618 przekazał do dyspozycji zakonu nadania gruntu, pozyskali fundusze umożliwiające im wzniesienie monasteru¹². Zakon zabiegał o rozwój materialny klasztoru i popularyzację Matki Boskiej Żyrowickiej. Podczas kongregacji zakonnej w 1629 r. wsparcie budowy gmachu cerkwi mieli propagować kaznodzieje podczas kazań, a zachętą, na miarę możliwości penitentów, mieli zajmować się spowiednicy¹³. Kult żyrowickiej ikony bazylianie rozpropagowali w Rzymie. W przekazanej w 1641 r. przez papieża Urbana VIII bazylianom prowincji litewskiej cerkwi św. św. Sergiusza i Bachusa w Rzymie w 1718 r. ukazał się spod tynku obraz Matki Bożej Żyrowickiej. Odsłonięciu fresku nadano rangę cudu. Wizerunek otrzymał nazwę Madonna del Pascolo (Madonna Łąkowa, Madonna na Pastwisku). W 1730 r. fresk oddzielono od ściany i umieszczono w ołtarzu głównym cerkwi¹⁴.

Miejscem kultu maryjnego wykreowanym na przełomie XVII i XVIII stulecia przez bazylianów były Boruny. Pierwszym odnotowanym właścicielem boruńskiego wizerunku był wyróżniający się gorliwością i pobożnością bazylianin Jozafat Brażyc (zm. 1683 r.). Obraz, za którego pośrednictwem zakonnik doznawał wielu łask, podarował krewnemu Mikołajowi Pieślakowi. Kult boruńskiego wizerunku został zaaprobowany w 1693 r. przez komisję oddelegowaną przez unickiego metropolitę Cypriana Żochowskiego¹⁵. W 1702 r. bazylianie przejęli prawo do cerkwi i wizerunku Matki Boskiej.

⁹ A. Gil, *Kult ikony Matki Boskiej Chełmskiej. Źródła i konteksty*, s. 68; eadem, *Źródła kultu Matki Boskiej Chełmskiej. Z dziejów religijności w XVII-wiecznej Rzeczypospolitej*, red. W. Deluga, M. Janocha, „Series Byzantina”, t. 2, Warszawa 2004, s. 203-218.

¹⁰ B. Lorens, *Monaster bazyliński w Chełmie w XVII i XVIII wieku*, w: *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny*, s. 299.

¹¹ W świetle badań A. Mironowicza początki kultu wizerunku Matki Bożej w Żyrowicach sięgają 1470 roku. Artykuł zawiera również wyczerpującą literaturę na temat dziejów wizerunku. A. Mironowicz, *O początkach żyrowickiego sanktuarium*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119/2022, s. 281-311. <https://doi.org/10.31743/abmk.12411>

¹² Санкт-Петербургский институт истории Российской академии наук, Санкт-Петербург Коллекция П.Н. Доброхотова, Zespół nr 52, opis 1 (dalej: СПИИРАН), sygn. 94; k. 1; sygn. 157, k. 1-4; sygn. 183, k. 1-8.

¹³ *Археологический Сборник документов, относящийся к истории северо-западной Руси*, t. 12, Вильна, 1900, s. 34.

¹⁴ O tych wydarzeniach: I. Nardi, *Relazione istorica dello scoprimento della sacra e miracolosa immagine della Madonna del Pascolo. Dedicata al reverendissimo Padre D. Benedetto Turlewicz, dell'ordine do San Basilio Magno, procurator gen. di tutta la Russia, e rettore de S.S. Sergio e Bacco ai Monti. Scritta dal canonico [...]*. In Roma: nella Stamperia do Georgio Placho, 1721.

¹⁵ L. Kiszka, *Morze łask, y szczodroblowości Boskich, w Puszczy Boruńskiej płynące. To iest Cuda Nayśw. Panny Boruńskiej w Borunach doznane a przeze mnie Leona Kiszkę Biskupa Włodzimierskiego y Brzeskiego, Opata suprańskiego, Prowincyala Zakonu Bazylego Wielkiego na widok światu wystawione y do druku podane*. W Supraślu: w Drukarni WW.OO. Bazylianów Unitów, 1712, s. 31-33.

Zakonnicy dla nowo kreowanych miejsc kultu zabiegali o prawa miejskie. Żyrowice otrzymały je już w 1613 r. od Zygmunta III, następnie w 1642 r. Władysław IV nadał miastu prawo do organizacji jarmarków¹⁶. Dla Borun prawa miejskie nadał w 1705 r. August II¹⁷. Status miasta miał przyczynić się do podniesienia prestiżu i wzmacniania potencjału gospodarczego.

Bazylianie kontynuowali, praktykowany w XVI wieku, kult wizerunku maryjnego w cerkwi przy monasterze usytuowanym na przedmieściach Grodna na Kolożu. Prawdopodobnie monaster przystąpił do wspólnoty unickiej w czasach panowania Zygmunta III¹⁸. Słynący cudami wizerunek w połowie XVII wieku został zrabowany podczas najazdu wojsk rosyjskich. Odzyskany przez hetmana wielkiego litewskiego (prawdopodobnie Pawła Jana Sapiechę) został przekazany do klasztoru bernardynów w Grodnie. Bazylianie zgromadzeni na kongregacji w 1661 r. skierowali do hetmana prośbę o interwencję, aby bernardyni nie sprawiali problemów ze zwrotem¹⁹. Trudno rozstrzygnąć, w jakich okolicznościach ikona powróciła do cerkwi bazylianów. Inwentarz sporządzony w 1738 r. prawdopodobnie opisuje zwrócony obraz, umieszczony w wielkim ołtarzu: „Ten obraz takiej jest miary, jak ćwiartka arkuszewego papieru, na płótnie malowany, do tablicy drewnianej przyklejony. Na tym obrazie szata srebrna, miejscami pozłocista. Koronki srebrne, maleńkie, pozłociste dwie. Kanaczków [kamyczków] czeskich oprawnych dwanaście. Tenże obrazek oprawny w ramki bardzo wyśmienite z różnych paciorków w rozmaite kolory i floresy wyrobione. Na tymże obrazku firaneczki dwie z różnych kolorów, z falbanką wkoło różową. przy tymże zasłona wielka taftowa karmazynowa”²⁰. Ozdoby wokół obrazu są świadectwami kultu. W świetle wizytacji klasztoru w 1795 r. we wnętrzach, zaniedbanej wówczas cerkwi, znajdował się obraz ozdobiony srebrnymi promieniami i wiszącymi wotami w postaci tabliczek²¹.

Kolejnym miejscem kultu maryjnego rozwijanym przez bazylianów po 1635 r. była cerkiew przy posiadającym tytuł archimandrii klasztorze w Dermaniu, w której znajdował się słynącej cudami wizerunek Matki Boskiej²². Brak jest informacji o okolicznościach rozwoju kultu tego wizerunku.

W drugiej połowie XVIII wieku bazylianie podjęli aktywizację kultu maryjnego w cerkwi w monasterze posiadającym tytuł archimandrii w Brasławiu. Monaster był usytuowany nieopodal miasta na wyspie na jeziorze Nieśpiz²³. Prawdopodobnie otaczany kultem wizerunek, wraz z pozłacaną koroną i wotami w formie czterech tabliczek, dla cerkwi w Brasławiu podarował na mocy sporządzonego w 1703 r. testamentu bazylianin Pafnucy Sawicki²⁴.

¹⁶ Г. Сагановіч, *Мілітарныя абрысы культуры Божай Маці Жыровіцкай у XVII ст.*, „Беларускі Гістарычны Агляд”, 25/2019, nr 1-2, s. 46.

¹⁷ L. Kiszka, op. cit., s. 137-139.

¹⁸ M. Walicki, *Cerkiew świętego Borysa i Gleba na Kolożu pod Grodnem*, Warszawa 1929, s. 8.

¹⁹ *Археографіческой Сборник*, s. 75.

²⁰ J. Jodkowski, *Świątynia warowna Koloży w Grodnie w świetle badań archiwalnych i archeologicznych dokonanych w 1933 r.*, Grodno 1936, s. 29.

²¹ ÖN, Cod. Ser. n. 3849, k. 295-296v.

²² J. Nastalska, A. Witkowska, op. cit., s. 235.

²³ Д.В. Лісейчыкаў, М.А. Плавінскі, «Цуд на востраве сярод водаў»: *Браслаўскі Прачысценскі манастыр у святле пісьмовых крыніц і археалагічных даследаванняў*, „Архіварыус: зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў”, 19/2021, s. 117-137.

²⁴ Vilnius universiteto biblioteka, Vilnius, sygn. RS F5-A20-4037, k. 1-3.

Bazylianie prowincji litewskiej przyjmowali fundacje elitarnych rodów Wielkiego Księstwa Litewskiego, które prawdopodobnie w aktywności zakonników widziały szansę na wykreowanie miejsca kultu w fundowanych przez siebie monasterach. Do Czerei, gdzie Lew Sapieha planował stworzyć w tamtejszej cerkwi, usytuowanej na wyspie jeziora Czereja, mauzoleum rodowe, ikonę słynącą cudami przekazał mnichom jego syn podkanclerzy litewski Kazimierz Sapieha. W świetle dzieła Wilhelma Gumpfenberga *Atlas Marianus sive de Imaginibus Deiparae Per Orbem Christianum Miraculosis* (Monachii 1657) obraz został zabrany z Nowogrodu podczas kampanii wojennej w 1611 r. przez wojska Zygmunta III i ofiarowany przez króla Leonowi Sapieżę²⁵. Kult ikony miał prawdopodobnie charakter lokalny i nie zyskiwał popularności z powodu braku działań promocyjnych rodziny Sapiehów, zakonu oraz niegospodarności archimandryty czerejskiego Jana Chryzostoma Radzymińskiego-Fronckiewicza (początek XVIII wieku). W 1766 r. właściciel Czerei krajczy litewski Michał Sapieha działania Radzymińskiego przedstawił w sposób następujący: „ze wszystkim ten klasztor zniszczył, bo nie tylko wioski klasztorne, ale też tablice srebrne na obraz cudowny Matki Boskiej, którym się ta Cerkiew szczyci od moich Przodków i innych pobożnych ludzi ofiarowane i kielichy do Mszy świętej należące pozostawiał”²⁶.

W 1632 r. bazylianie otrzymali fundację od Krzysztofa Kamieńskiego i jego żony Heleny Druckiej Horskiej na monaster w miejscowości Wolna, do którego została przeniesiona ikona z cerkwi w Lachowiczach. Rozwojowi ośrodka sprzyjały kolejne fundacje dokonane w XVII wieku przez m.in. Samuela i Karolinę Kamieńskich, Michała Domasłowskiego, Kazimiera Malawskiego²⁷.

Prawdopodobnie obecność otaczanego kultem wizerunku maryjnego była jednym z motywów przyjęcia w 1617 r., wbrew początkowym założeniom zgromadzenia o przyjmowaniu fundacji w dużych ośrodkach miejskich, fundacji Chreptowiczów w Krasnoborze²⁸. Placówkę tę w drugiej połowie XVII przejął zakon bernardynów²⁹.

Bazylianie ok. 1672 r. otrzymali fundację Dawida Radzimińskiego Frąckiewicza w Uszaczu. Żona fundatora Elżbieta z Grotkowskich w 1713 r. przekazała dla uszackich zakonników 2500 zł³⁰. W połowie XVIII wieku przed tamtejszym wizerunkiem Matki Boskiej gromadzili się wierni, którzy za otrzymane łaski pozostawiali wota i srebrne tabliczki³¹.

Kolejne fundacje magnackie powołujące nowe placówki, których celem było propagowanie kultu maryjnego, bazylianie przyjmowali w XVIII wieku. W 1702 r. na zaproszenie Kazimierza Sanguszki przybyli do Rakowa, do usytuowanej pod miastem cerkwi, w której znajdowała się otaczana kultem ikona (prawdopodobnie z czasów przed unią). Obecność bazylianów, prowadzących szpital, parafię, szkołę, ożywiła centrum włości Sanguszków,

²⁵ P. Chomik, *Kult Ikon Matki Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku*, Białystok 2003, s. 101; J. Nastalska, A. Witkowska, op. cit., s. 198-200.

²⁶ P. Chomik, op. cit., s. 101.

²⁷ Ibidem, s. 150.

²⁸ *Археографический Сборник*, s. 30.

²⁹ J. Nastalska, A. Witkowska, op. cit., s. 359.

³⁰ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 12, Warszawa 1892, s. 852; Druk dedykowany Kazimierzowi na Radziminiu Frąckiewiczowi Radzimińskiemu, podskarbiemu nadwornemu W.X. pt. *Przenaydroższej Matki Bożej Uszackiej Po Cudach ziawionych y Approbowanych Radość Wyrażona Rytmem*. [Wilno?: Druk Bazylianów?, po 1689].

³¹ J. Nastalska, A. Witkowska, op. cit., s. 565.

nazywanych przez właścicieli „hrabstwem rakowskim”³². W 1713 r. w celu szerzenia kultu maryjnego cerkiew i klasztor dla bazylianów w miasteczku Kazimirowie ufundował Kazimierz Judycki, podkomorzy powiatu rzeczyckiego³³. W 1732 r. bazylianie zostali sprowadzeni do cerkwi w Ladach, do której ikonę Maryi podarowała Teresa Róża Tyszkiewicz, żona wojewody mińskiego Krzysztofa Stanisława Zawiszy. Fundacji klasztoru, na miejscu gdzie wcześniej znajdowała się cerkiew ze słynącą cudami ikoną Matki Boskiej, dokonali Ignacy Zawisza Kieżgajło, późniejszy marszałek nadworny litewski, wraz z matką Teresą Różą Tyszkiewiczową i córkami: Marią, Petronelą, Brygidą³⁴. W 1743 r. do cerkwi ze słynącą cudami ikoną w Świerzeniu bazylianów sprowadził Michał Kazimierz Radziwiłł. Zakonnikom powierzył prowadzenie seminarium kształcącego duchowieństwo unickie podejmujące pracę duszpasterską w parafiach usytuowanych w dobrach radziwiłłowskich³⁵. Również w 1743 r. Tadeusz Ogiński (wówczas pisarz wielki litewski, od 1744 r. kasztelan trocki, od 1770 r. wojewoda trocki) wraz z żoną z Izabelą z Radziwiłłów ufundował klasztor bazyliński w Tadulinie. Fundatorzy, wzorując się na innych magnackich rodach, sprowadzili bazylianów w celu szerzenia kultu maryjnego w tadulińskim wizerunku. 8 września 1743 r. Tadeusz Ogiński wraz z bratem Stanisławem ceremonialnie wnieśli słynący cudami obraz do nowej cerkwi bazylińskiej³⁶. W 1743 r. bazylianie także przejęli pozostającą w strukturach Cerkwi prawosławnej cerkiew w Nowodworze. Kontynuowali kult tamtejszej ikony Matki Boskiej³⁷. W drugiej połowie XVIII wieku bazylianie przybyli do przypałacowej cerkwi w Łohojsku w celu animacji kultu ikony maryjnej (mającej pochodzić z XVI wieku) przekazanej przez Stanisława Tyszkiewicza i jego żonę Ewą z Białozorów³⁸. Wydaje się, że fundacje elitarnych rodzin Wielkiego Księstwa Litewskiego dla bazylianów w XVIII wieku były formą ożywienia małych, prywatnych miast przez ich właścicieli, uwzględniających potrzeby podniesienia poziomu religijnego poddanych obrządku greckiego na obszarach peryferyjnych.

W czasach przedrozbiorowych w 20 cerkwiach przyklasztornych litewskiej prowincji bazylianów znajdowały się wizerunki maryjne otaczane kultem. Wszystkie były usytuowane w miastach. Topografia ośrodków maryjnych ukazuje ich obecność przede wszystkim w monasterach zlokalizowanych na obszarze diecezji metropolitarnej kijowskiej (12 – Boruny, Grodno, Kazimirów, Krasnybór, Lady, Mińsk, Nowogródek, Raków, Świerżeń, Wilno, Wolna, Żyrowice). Cztery bazylińskie ośrodki znajdowały się w archidiecezji połockiej (Brasław, Czereja, Tadulin, Uszacz), dwa w diecezji pińskiej (Łohojsk, Nowy Dwór), po jednym w diecezji chełmskiej (Chełm) i łuckiej (Dermań). Zastosowanie kryterium podziału administracji sieci województw wykazuje, że najwięcej klasztorów bazylińskich z cerkwiami, w których znajdowały się otaczane kultem wizerunki maryjne było usytuowanych

³² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, Warszawa 1888, s. 507-508; P. Chomik, op. cit., s. 123.

³³ LVIA, F.634, op.3, sygn. 553, k. 16.

³⁴ J.M. Giżycki [Wołyniak], *Monaster bazyliński w Ladach na Białej Rusi*, Kraków 1891, s. 7-8; P. Chomik, op. cit., s. 109.

³⁵ P. Chomik, op. cit., s. 136-137.

³⁶ LVIA, F. 634, op. 3, sygn. 620, k. 1-2; K. Bartoszewicz, *Tadeusz Ogiński i jego pamiętnik (1712-1783)*, „Przegląd Historyczny”, 18/1914, s. 56.

³⁷ J. Nastalska, A. Witkowska, op. cit., s. 437; P. Chomik, op. cit., s. 114-115; W. Walczak, *Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII-XVIII wieku. Struktura organizacyjna*, Białystok 2012, s. 87-88.

³⁸ P. Chomik, op. cit., s. 110.

w województwie mińskim (5), nowogródzkim (4), wileńskim (3), witebskim (2). Po jednym ośrodku znajdowało się w granicach województw: brzesko-litewskiego, podlaskiego, połocznego, ruskiego, trockiego, wołyńskiego.

Dynamizm rozwoju kultu był różnicowany w czasie i w zakresie rodzaju aktywności. Zakonnicy podejmowali różne formy jego intensyfikacji. Dzięki zabiegom bazylianów i hierarchii unickiej dwa z tych wizerunków zostały ukoronowane koronami papieskimi. Hierarchia unickiej metropolii kijowskiej bardzo szybko, zaledwie 13 lat po pierwszej w Rzeczypospolitej koronacji obrazu w Częstochowie (1717 r.), doprowadziła do koronacji wizerunku Matki Boskiej w Żyrowicach (1730 r.). Z inicjatywą koronacji wystąpił metropolita kijowski Leon Kiszka. Prawdopodobnie we wstępnych planach koronacja była zaplanowana już na wrzesień 1728 r.³⁹ Powodzenie ceremonii w Żyrowicach przyczyniło się zapewne do podjęcia decyzji o koronacji wizerunku Matki Bożej z katedry w Chełmie. Hierarchowie zaczęli przygotowania od budowy nowego gmachu katedry. Prace rozpoczął w 1731 r. biskup chełmski Felicjan Filip Wołodkowicz, a ukończył ok. 1756 r. biskup Maksymiliana Ryłło⁴⁰. W wyborze wizerunków do ozdobienia papieskimi koronami ważne było kryterium dawności i popularności, ale decydujące i wyróżniające było wpisanie kultu tych wizerunków do dziejów państwa polsko-litewskiego⁴¹. Ikona z Chełma była w obozie wojskowym w bitwie pod Beresteczkiem. Żołnierze uczestniczyli w liturgii odprawianej przed ikoną umieszczoną na wozie pod namiotem. Przed ikoną składane były wota i trofea, odprawiane modlitwy dziękczynne. Po zwycięskiej bitwie panowało przekonanie o interwencji nadprzyrodzonej. Król Jan Kazimierz Waza 10 lipca 1651 r. przed ikoną Matki Boskiej Chełmskiej dziękował Bogu „na kolanach i bez poduszki”⁴². W 1673 r. o zabranie ikony Matki Boskiej Chełmskiej do obozu wojsk walczących przeciw Porcie Otomańskiej zabiegał król Michał Korybut Wiśniowiecki⁴³.

Żyrowicka ikona do dziejów państwa polsko-litewskiego została wpisana przez pielgrzymki królów. Kult Matki Boskiej Żyrowickiej został rozślawiony przez wizytę w Żyrowicach w 1644 r. króla Władysława IV Wazy wraz z żoną Cecylią Renatą, dworzanami i orszakiem, w którym znajdowali się m.in. kanclerz koronny Jerzy Ossoliński i biskup kamieniecki Andrzej Leszczyński. Intencjami pielgrzymki były zwycięstwo w przyszłej, niedosłej do skutku, wojnie z Portą Otomańską i szczęśliwy poród królowej⁴⁴. W 1651 r. do Żyrowic, przed kampanią wojenną przeciwko armii Bogdana Chmielnickiego i wojskom tatarskim, przybył król Jan Kazimierz Waza. Wsparcia żyrowickiej ikony przed zagrożeniem najazdu wojsk kozackich szukali również mieszkańcy państwa polsko-litewskiego. W 1649 r. do Żyrowic z modlitwą dziękczynną za obronę przed najazdem wojska kozackiego przy-

³⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, V, sygn. 6762, L. Kiszka do [Anny Radziwiłłowej], 4 VI 1728, k. 80.

⁴⁰ A.J. Baranowski, *Koronacje wizerunków maryjnych w czasach baroku. Zjawisko kulturowe i artystyczne*, Warszawa 2003, s. 56.

⁴¹ D. Wereda, *Koronacje wizerunków maryjnych w Cerkwi unickiej*, w: *Koronacje wizerunku Matki Bożej na przestrzeni dziejów*, red. E. Dziewońska-Chudy, M. Trąbski, Częstochowa–Warszawa 2018, s. 67-79.

⁴² A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, tłum. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 3, Warszawa 1980, s. 291, 309.

⁴³ *Supplicationes Ecclesiae Uniate Ucrainae et Bielarusjae*, coll. P.A. G. Welykyj, vol. 1: 1600-1699, Romae 1960, s. 235.

⁴⁴ A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, tłum. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 2, Warszawa 1980, s. 383.

było bractwo z Mińska i złożyło jako wotum srebrną tabliczkę z wierszowaną inskrypcją. Odwoływanie się do żyrowickiego wizerunku Matki Boskiej zyskało popularność w kregach wojskowych podczas wojny z Rosją. W 1684 r. do Żyrowic, aby dziękować za zwycięstwo nad armią osmańską w bitwie pod Wiedniem, pielgrzymował Jan Sobieski z synem Jakubem⁴⁵.

Obraz Matki Boskiej Boruńskiej, którego koronacja pozostała na etapie planów, w czasie najazdu wojsk szwedzkich, w latach 1703-1708, znajdował się w obozie hetmana Wielkiego Księstwa Litewskiego Michała Wiśniowieckiego. Był przechowywany w namiocie hetmańskim, a towarzyszący bazylianie (Bazyli Procewicz, Tomasz Ostromędzki, Grzegorz Wasilewski) byli utrzymywani na koszt księcia⁴⁶.

Bazylianie realizowali działania animujące życie religijne. Ośrodkiem wyróżniającym się intensywnością zaangażowania były Żyrowice, gdzie po raz pierwszy w społeczności unickiej metropolii kijowskiej wprowadzone zostały obchody roku jubileuszowego, ogłaszanego przez papieża z okazji jubileuszu Narodzenia Jezusa Chrystusa i innych wydarzeń z historii zbawienia jako szczególny czas łaski i odpustu zapewniającego wiernym, po spełnieniu wyznaczonych przez papieża warunków, pełne darowanie kar doczesnych za popełnione grzechy. 30 kwietnia 1625 r. Stolica Apostolska, na prośbę metropolity kijowskiego Józefa Welamina Rutskiego, wydała *breve* papieskie nadające 10-letni odpust dla przybywających do żyrowickiego wizerunku Matki Bożej⁴⁷. Jeszcze w tym samym roku Rutski wystosował prośbę o wydanie pozwolenia na praktyki odpustowe roku jubileuszowego dla przybywających w święto Zaśnięcia (Wniebowzięcia) NMP do czczonego przez wiele narodów słynącego cudami wizerunku. W uzasadnieniu argumentował, że obchody odpustu jubileuszowego będą służyć podtrzymaniu związków *Rutheni uniti* ze Stolicą Apostolską, łączności duchowej oraz wzmocnieniu autorytetu Stolicy Apostolskiej. Obchody miały również wpływać na przekonanie do unii ludności prawosławnej. Odpust miał również służyć zmarłym⁴⁸. Po konsultacji z Kongregacją Rozkrzewiania Wiary i zapoznaniu się z relacją kardynała Ottavio Bandiniego Stolica Apostolska udzieliła dla przybywających do Żyrowic odpustu jubileuszu Roku Świętego w okresie wskazanych sześciu miesięcy (marzec, kwiecień, lipiec, sierpień, listopad i grudzień). Tak długi czas miał umożliwić pielgrzymkę do Żyrowic unitom mieszkającym w całym regionie. Przypomniano, że odpust ma być udzielany z zachowaniem warunków zawartych w listach jubileuszowych (19 września 1625 r.)⁴⁹. Obchody jubileuszowe w Żyrowicach zwróciły uwagę Kongregacji Rozkrzewiania Wiary. Na zwołanej 1 czerwca 1626 r. kongregacji na rzymskim Kwirynale w obecności ośmiu kardynałów poddano analizie informacje o wydarzeniach w Żyrowicach zaprezentowane przez kardynała Ottavio Bandiniego w oparciu o korespondencję nuncjusza w Rzeczypospolitej Giovanniego Battisty Lancellottiego z dnia 23 marca 1626 r., w świetle której odpust nadany dla cerkwi przy monasterze bazylianów w Żyrowicach w święta Zwiastowania, Narodzenia, Oczyszczenia i Zaśnięcia (Wniebowstąpienia) NMP został uświetniony przez wojewodę wileńskiego Leona Sapiechę, który idee odpustowe propagował wśród swego woj-

⁴⁵ Г. Сагановіч, op. cit., s. 45, 59, 55, 59.

⁴⁶ L. Kiszka, op. cit., s. 127.

⁴⁷ *Epistolae Josephi Welamin Rutskijj metropolita Kiowiensis Catholici*, coll. P.A. G. Welykyj, Romae 1956, s. 169.

⁴⁸ *Supplicationes Ecclesiae Uniate*, s. 30-32.

⁴⁹ *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarusjae spectantia*, coll. P.A. G. Welykyj, vol. 1: 1622-1667, Romae 1953, s. 33.

ska i na obszarze Litwy. Wprowadzenie praktyk odpustowych wspierał nuncjusz, upatrując w ich promocji szansy na pozyskanie zasług i miana pierwszego protektora unii. Nuncjusz uważał, że obchody jubileuszowe stanowią ważny instrument w działalności osłabiającej Cerkiew prawosławną⁵⁰.

Wprowadzenie obchodów roku jubileuszowego wyrażało zgodę na przejmowanie tradycji teologiczno-eklezjologicznej Kościoła łacińskiego przez Cerkiew unicką, a wprowadzenie odpustów sprzyjało przewyciężeniu soteriologicznej obcości obu obrządków. Obchody roku jubileuszowego były czytelnym znakiem pierwszeństwa zwierzchnictwa papieża jako widzialnej głowy Kościoła nad wspólnotą religijną i stanowiły nośnik idei o hierarchicznej strukturze Kościoła, stanowiąc tym samym antidotum dla idei protestanckich⁵¹. Wybór Żyrowic jako miejsca inicjacji obchodów roku jubileuszowego mógł być uwarunkowany popularnością wśród wiernych obu obrządków, jak również uniwersalnością kultu maryjnego.

Bazylianie w miejscach kultu maryjnego w pracy duszpasterskiej korzystali z nadawanych przez Stolicę Apostolską przywilejów odpustowych. 1 lutego 1630 r. otrzymali odpust dla pielgrzymujących do Żyrowic w pierwszą niedzielę miesiąca⁵². Praktyki odpustowe były kontynuowane w drugiej połowie XVII stulecia. W 1664 r. do Stolicy Apostolskiej wystosowana została prośba o indulgencję dla przybywających do cudownego wizerunku w Żyrowicach (przedstawionego jako najważniejszy w Rzeczypospolitej), na czas pierwszych sobót miesiąca i dni świątecznych⁵³.

Do Żyrowic pielgrzymowali wierni obrządku łacińskiego. W 1738 r. biskup łacińskiej diecezji wileńskiej Michał Jan Zienkowicz, za zgodą papieża Klemensa XII, udzielił o. Benedyktowi Trulewiczowi, przełożonemu unickiego klasztoru bazylianów w Żyrowicach, pozwolenia na ustanowienie czterech lub sześciu kapłanów do słuchania spowiedzi i udzielania Komunii św. wiernym obrządku łacińskiego nawiedzającym żyrowicką cerkiew⁵⁴.

W celu animacji kultu ikony Matki Boskiej chełmskiej biskup chełmski Jakub Susza w 1664 r. zabiegał o przywileje odpustowe na czas wszystkich świąt maryjnych obchodzonych zarówno w porządku kalendarza gregoriańskiego stosowanego w Kościele obrządku łacińskiego, jak i juliańskiego używanego w obrządku greckim oraz w święto Zesłania Ducha Świętego i pierwsze niedziele miesiąca. O kolejny przywilej zabiegało bractwo pod wezwaniem NMP, które organizowało corocznie, dla upamiętnienia wiktorii nad Kozakami i Tatarami pod Beresteczkiem w 1651 roku, uroczystą procesję w święto Zesłania Ducha Świętego⁵⁵. W 1673 r. w czasie wojny Rzeczypospolitej z Portą Otomańską biskup chełmski Jakub Susza kierował do Stolicy Apostolskiej prośbę o odpust zupełny dla wszystkich odwiedzających wizerunek *miraculosam* Matki Boskiej we wszystkie święta maryjne obchodzone w porządku kalendarza Kościoła obrządku łacińskiego i greckiego oraz w dniu święta Zesłania Ducha Świętego, kiedy dla upamiętnienia wiktorii nad Kozakami i Tatarami pod

⁵⁰ *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide*, vol. 1, s. 37.

⁵¹ J. Moskałyk, *Teologia Kościoła katolickiej metropolii kijowskiej w końcu XVI i w wieku XVII*, Lublin 2001, s. 99-108.

⁵² *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide*, vol. 1, s. 85.

⁵³ *Supplicationes Ecclesiae Unitae*, s. 218.

⁵⁴ СПИИРАН, sygn. 127, [Michał Jan Zienkowicz, rzymskokatolicki biskup wileński, dla o. Benedykta Trulewicza, przełożonego unickiego klasztoru bazylianów w Żyrowicach i o. Teodozjusza Koniaczewskiego, przełożonego unickiego klasztoru bazylianów w Byteniu], k. 1-2.

⁵⁵ *Supplicationes Ecclesiae Unitae*, s. 215.

Beresteczkiem przez miasto przemierza procesja z cudownym wizerunkiem⁵⁶. W 1673 r. Stolica Apostolska wydała odpust dla wiernych obu obrządków nawiedzających *imagine della madonna di Chelma*⁵⁷. Odpusty przyciągające wielu pielgrzymów w czasie wojny z Rosją, Szwecją, Portą Otomańską nadawały kultowi Matki Boskiej Chełmskiej rolę konsolidującą społeczeństwo Rzeczypospolitej w obliczu niebezpieczeństw.

Przywileje odpustowe były pozyskiwane na czas ceremonii koronacyjnych koronami papieskimi. Benedykt XIII nadał odpust zupełny dla cerkwi bazylikańskiej w Żyrowicach (13 stycznia, 21 stycznia 1730 r.)⁵⁸. Na mocy przywileju papieża Klemensa XIII z 1765 r. przybywający do cerkwi katedralnej w Chełmie w dniu koronacji, w czasie oktawy oraz na obchody rocznicy ceremonii koronacyjnej przez czas 10 lat, otrzymywali odpust⁵⁹. W Borunach odpustom towarzyszyły zwyczaje używania różg pokutniczych. W 1756 r. do Stolicy Apostolskiej została skierowana prośba o pozwolenie na ich używanie. W uzasadnieniu powoływano się na tradycję stosowania tych praktyk⁶⁰. Brak informacji uniemożliwia poznanie okoliczności tych zwyczajów⁶¹.

Inicjatywy pozyskania odpustów dla bazylikańskich cerkwi podejmowali również ich kolatorowie. Dzięki zabiegom Marcybelli z Ogińskich Zawiszy odpusty dla odwiedzających w święta Narodzenia NMP, Zwiastowania NMP, Narodzenia św. Jana Chrzciciela i Apostołów Piotra i Pawła pozyskała cerkiew w Ladach⁶².

Uniwersalność kultu maryjnego mogła zdecydować o recepcji praktyk odpustowych i stwarzała warunki do pokonywania granic różnicujących własną i obcą tradycję religijną. Na kongregacji zgromadzenia w Wilnie w 1636 r. bazylianie obradowali nad problemem „względem nabożeństwa ruskiego i polskiego”. Praktykowana była również spowiedź z uwzględnieniem wymogów Stolicy Apostolskiej. Spowiednikom w Żyrowicach zalecano, aby „dosyć czynili przypadkiem Stolicy Świętej apostolskiej rezerwowanym”⁶³. Bazylianie prowadzili pracę duszpasterską w dwóch obrządkach w terminach dostosowanych do dwóch kalendarzy liturgicznych. Poświadczają to adnotacje o przechowywaniu naczyń liturgicznych do Komunii w rycie łacińskim, szat liturgicznych do sprawowania nabożeństw (w Żyrowicach w świetle inwentarza z 14 kwietnia 1785 r. znajdowało się 59 aparatów obrządku greckiego, 7 łacińskiego)⁶⁴. Zakonnicy, chociaż przy ośrodkach kultu maryjnego nie prowadzili parafii, udzielali sakramentów chrztu i małżeństwa. Z posługi sakramentalnej

⁵⁶ Ibidem, s. 235.

⁵⁷ *Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide*, vol. 2: 1667-1710, Romae 1954, s. 35-36; A. Gil, *Źródła kultu Matki Boskiej Chełmskiej*, s. 216.

⁵⁸ *Documenta Pontificum Romanorum Ucrainae illustrantia (1075-1953)*, vol. 2: 1700-1953, coll. P.A.G. Welykyj, Romae 1954, s. 62-63, 66.

⁵⁹ Biblioteka Czartoryskich (dalej: B. Czart.), sygn. rkps 2204, k. 94; M. Ryłto, *Koronacja Cudownego Obrazu Najświętszej Panny Maryi w Chełmskiej Katedrze obrządku greckiego od samego początku wiary chrześcijańskiej w krajach naszych nabożnie chowanego, y od prawowiernych za Cudowny zawsze mianego. Odprawiona Roku 1765. Dnia 15. Września*. A zaś do druku podana. W Berdyczowie: w Drukarni Fortecy N.M. Panny, 1780, Nnnnn2.

⁶⁰ B. Czart, sygn. rkps. 2204, k. 19.

⁶¹ Można przypuszczać, że różgi były używane przez grzeszników na znak pokuty lub towarzyszyły ceremoniom wstąpienia do wspólnoty Kościoła katolickiego przez prawosławnych i protestantów. Por. P. Kras, *Pokuta publiczna heretyków: formy i funkcje*, „Roczniki Humanistyczne”, 59/2011, z. 2, s. 5-26.

⁶² J.M. Giżycki [Wołyński], op. cit., s. 7-8.

⁶³ *Археологическій Сборник*, s. 37.

⁶⁴ СПИИРАН, sygn. 208, k. 4-9.

korzystało prawdopodobnie wielu wiernych, o czym świadczą prowadzone księgi metrykalne⁶⁵. W Brasławiu zakonnicy głosili kazania oraz nauki katechizmowe w każdy dzień świąteczny obchodzony zarówno według kalendarza liturgicznego w obrządku greckim, jak i łacińskim (1787 r.)⁶⁶.

W czasie ceremonii koronacyjnych bazylianie do głoszenia kazań zapraszali duchowieństwo obrządku łacińskiego. W Żyrowicach w wigilię i oktawę obchodów bazylianie wygłaszali kazania tylko na nabożeństwie rozpoczynającym (Mateusz Kozaczenko, przełożony klasztoru w Byteniu) i kończącym ceremonię (Teodozy Koniaczewski, przełożony klasztoru w Borunach). W pozostałe dni kazania głosili benedyktyni, dominikanie, franciszkanie, jezuita, karmelici bosci, pijarzy oraz duchowni diecezjalni diecezji wileńskiej⁶⁷. Kazania głoszone w Chełmie w czasie obchodów koronacyjnych powstały w środowiskach duchowieństwa tak diecezjalnego, jak i zakonnego (augustianów, bazylianów, bernardynów, dominikanów pijarów, reformatów)⁶⁸.

W miejscach gromadzących licznie przybywających pątników zakonnicy dbali o oprawę wizualną. W Żyrowicach, po akceptacji bazylianów zebranych na kongregacji w Wilnie w 1636 r., przed wizerunkiem Matki Boskiej umieszczone zostały lichtarze i lampa⁶⁹. W inwentarzu wyposażenia żyrowickiej cerkwi z drugiej połowy XVIII wieku odnotowywano 90 relikwii, m.in: świętych z pierwszych wieków chrześcijaństwa (apostołów, męczenników) Bazylego Wielkiego oraz św. Stanisława, biskupa krakowskiego, św. Bonawentury – franciszkanina, św. Ludwika, króla francuskiego, św. Antoniego, papieża Klemensa IX⁷⁰. Dobre relikwii dla wiernych był komunikatem o przynależności do wspólnoty uczestniczącej w dziejach chrześcijaństwa łacińskiego i bizantyjskiego. Wnętrza z otaczanymi kultem wizerunkami wyróżniały się bogactwem zgromadzonych precjozów: srebrnymi tablicami, biżuterią oraz wyszukаныmi detalami wyposażenia. W świetle inwentarza wyposażenia cerkwi w Żyrowicach z 1785 r. wnętrza zdobiły dekoracje w formie piramid. W ołtarzu w kaplicy po prawej stronie znajdowały się postumenty, filary z dekorowanymi kapitelami oraz relikwiarze o różnych formach i wielkościach. W ołtarzu tym znajdował się ozdobiony srebrem i złotem krucyfiks, wokół którego umieszczono inskrypcje w języku polskim z biblijnej sceny pod krzyżem, z postaciami Matki Boskiej i św. Jana. W innym ołtarzu pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Maryi umieszczone były napisy w języku greckim. W wielkim ołtarzu znajdował się wizerunek Matki Boskiej Żyrowickiej o rozmiarach fresku w cerkwi bazylikańskiej w Rzymie. Ozdobiony został wykonany w srebrze napisem w cyrylicy. Przybywający do cerkwi w Żyrowicach mogli podziwiać bogactwo wnętrza, wytworne dekoracje, a ci, którzy posiadali umiejętność czytania, z tekstami w języku polskim, ruskim, greckim. Wprowadzenie elementów nietypowych dla cerkiewnego wyposażenia nie wykluczało elementów tradycyjnych. We wnętrzach cerkiewnych pozostawiano ikonostasy, np. w Żyrowicach, obok sześciu ołtarzy bocznych⁷¹.

⁶⁵ ÖN, Cod. Ser. n. 2798, k. 24; Cod. Ser. n. 3849, k. 385.

⁶⁶ Ibidem, Cod. Ser. n. 3849, k. 438-438v.

⁶⁷ СПИИРАН, sygn. 264, k. 1.

⁶⁸ М. Рыно, op. cit.

⁶⁹ *Археографический Сборник*, s. 35, 37, 40.

⁷⁰ СПИИРАН, sygn. 154, k. 1-2.

⁷¹ Ibidem, sygn. 208, k. 1-3v.

W Wilnie w cerkwi przy ołtarzu Najświętszej Marii Panny odprawiano liturgię w święta z kalendarza obrządku łacińskiego: Matki Bożej Szkaplerznej, Niepokalanego Poczęcia NMP⁷². W Kazimierowie, dla wygody wiernych, ozdobiony srebrną sukienką wizerunek Matki Boskiej został wyjęty z ołtarza i wyeksponowany na dużej wysokości. Wnętrze wytwornej, drewnianej świątyni wypełniały ołtarze z obrazami⁷³. Również w Ladach wnętrze drewnianej świątyni było bogato wyposażone, ozdobione rzeźbami, obrazami, ikonostasem „wielkiego arcyzmu”. Słynący cudami wizerunek był umieszczony w wielkim ołtarzu⁷⁴. W Ladach, w opinii wizytatora, mankamentem była zła jakość wody (scharakteryzowana jako „zatechła”), której nie wystarczało dla licznie przybywających wiernych⁷⁵. W Rakowie wizerunek Matki Boskiej był ozdobiony srebrną suknią. W związku z dużą liczbą przybywających pielgrzymów bazylianie korzystali z pomocy dominikanów i duchowieństwa diecezjalnego (1795 r.)⁷⁶.

Bazylianie w miejscach kultu maryjnego wprowadzali oprawę muzyczną. W Żyrowicach już na początku XVIII w. w dni świąteczne i poprzedzających je wigilii orkiestra ulokowana na dzwonnicy monasterskiej grała prawie dwugodzinne koncerty, podczas których można było posłuchać utworów religijnych i świeckich. Odsłanianiu i zasłanianiu cudownego obrazu towarzyszyły, podobnie jak w kościołach łacińskich, dźwięki trąbek i bębnow. W latach 1758-1761 w Żyrowicach prowadzono prace nad wybudowaniem organów. W świątyni bazylikańskiej w Borunach w drugiej połowie XVIII w. grano na organach „sporządzonych na 17 głosów”. Opis zestawu muzycznego będącego na wyposażeniu cerkwi w Borunach (baset, altówka, obój, skrzypce) świadczy o działalności kapeli muzycznej. W 1794 r. bazylianie zawarli z kapelmistrzem Michałem Hetkiewiczem kontrakt na grę na trąbce. Kapela miała zapewnić muzykę, zgodnie ze starym zwyczajem, podczas ceremonii odsłonięcia rano i zasłonięcia wieczorem oraz w czasie nabożeństwa godzinek i litanii⁷⁷. Można przypuszczać, że również w Wilnie tamtejsza kapela uświetniała praktyki związane z kultem maryjnym, między innymi coroczną procesję organizowaną przez bazylianów w dniu święta Świętej Trójcy, przemierzającą głównym traktem miasta z cerkwi Św. Trójcy do cerkwi Narodzenia NMP⁷⁸. Od drugiej połowy XVII wieku w Wilnie bractwo Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny z okazji święta patronalnego organizowało imponującą ceremonię, urozmaiconą muzyką piszczałek i bębnow. Jej widowiskowy charakter przyciągał uwagę mieszczan. Wśród widzów byli studenci wileńskiego uniwersytetu. Opis ceremonii zorganizowanej w 1777 r. wzmiankuje o strzałach z armat w czasie niesporów, procesji oraz kazaniu podczas sumy, głoszonym przez zakonniką zaproszonego z klasztoru bernardynów. Wieczorem tego dnia świątynia bazylikańska była bogato oświetlona, a w klasztorze odbyło się przyjęcie dla burmistrza i bernardynów⁷⁹.

⁷² R. Janonienė, *Vilniaus Dievo Motinos ikona ir jos kultas Švč. Trejybės cerkvėje*, „Menotyra”, 24/2017, s. 9.

⁷³ ÖN, Cod. Ser. n. 3849, k. 128.

⁷⁴ Ibidem, k. 133.

⁷⁵ Ibidem, k. 233.

⁷⁶ Ibidem, k. 142v.

⁷⁷ B. Lorens, *Muzyka w działalności duszpasterskiej bazylianów w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, „Muzyka”, 64/2019, z. 2, s. 60, 63-64.

⁷⁸ O. Щербицкий, op. cit., s. 11-12.

⁷⁹ R. Janonienė, op. cit., s. 9.

W Mińsku w 1738 r. ówczesny archimandryta miński Augustyn Lubieniecki sposobu ożywienia kultu maryjnego upatrywał w ufundowaniu kapeli, zobowiązanej do codziennego zapewnienia oprawy muzycznej podczas liturgii oraz nabożeństw paraliturgicznych: śpiewu godzinek lub litanii, oraz do trąbienia na wieży rano, wieczorem i w południe (na Anioł Pański)⁸⁰. W Świerżeniu przy klasztorze zamieszkiwał organista oraz grupa muzyków⁸¹. Oprawa muzyczna ceremonii religijnych przed obrazem w Rakowie, zdaniem wizytatora klasztoru w 1794 r., była przesadnie eksponowana, co miało przyczynić się do zmniejszenia rangi miejsca i zakłócać religijny charakter nabożeństw⁸². Efekty muzyczne organizowane przez bazylianów wpisywały się w barokowe zapotrzebowanie na przepych, widowiskowość, działania odwołujące się do emocji.

Propagandzie *loca sacra* służyły drukowane zbiory cudów i łask. Udało się odnotować tego typu publikacje odnoszące się do relacji o cudach dokonanych przed wizerunkami w Borunach, Chełmie, Świerżeniu i Żyrowicach. Zasadniczą ich treść stanowiły relacje o cudach i łaskach, ułożone bądź chronologicznie, bądź tematycznie⁸³. Beneficjentami cudów byli przedstawiciele stanu szlacheckiego, duchowieństwa diecezjalnego i zakonnego obu obrządków, mieszczańskiego, chłopskiego. Formą propagowania kultu był druk publikacji. Najwięcej druków wydanych w XVII-XVIII wieku dotyczyło czczonych obrazów maryjnych z Żyrowic (19) i Chełma (10). Dwie publikacje odnosiły się do wizerunku w Świerżeniu. Jedną publikacją uczczono wizerunki w Borunach, Brasławiu, Czerei, Uszaczu. Znaczący udział w edycji książki sanktuaryjnej miały drukarnie prowadzone przez bazylianów w Wilnie (7 druków) i Supraślu (6 druków)⁸⁴.

W działalności bazylianów prowincji litewskiej kult maryjny był ważnym czynnikiem rozwoju sieci placówek zakonnych. Miejsca kultu maryjnego w cerkwiach bazyliańskich prowincji litewskiej tworzyły „węzły komunikacyjne” stwarzające warunki do transferu nowych praktyk religijnych, rytuałów, ceremonii oraz rozwoju kultury muzycznej. Uniwersalność kultu maryjnego ułatwiała pokonanie barier i granic wyznaczonych przez podział wspólnoty wiernych Kościołów Wschodnich⁸⁵. Rozwój ośrodków kultu maryjnego stanowił ważny wkład w przeciwstawienie się idei protestantyzmu.

Siła oddziaływania bazyliańskich ośrodków kultu maryjnego była zróżnicowana. Ponadregionalną popularność zyskały wizerunki w Chełmie i Żyrowicach. Zasięg pozostałych ograniczał się do lokalnych społeczności. Bazylianie nie stosowali kryteriów ograniczających kult dla grup społecznych lub etnicznych. Miejsca kultu maryjnego kreowane przez bazylianów przyczyniały się do wzmacniania wspólnoty Cerkwi unickiej, ale również integracji zróżnicowanego społeczeństwa na północno-wschodnich obszarach państwa polsko-litewskiego. Zakonnicy wykazywali się większym zaangażowaniem i zróżnicowaniem

⁸⁰ LVIA, F. 634, op. 3, sygn. 578, k. 2-2v.

⁸¹ ÖN, Cod. Ser. n. 3849, k. 243.

⁸² Ibidem, k. 241.

⁸³ J. Nastalska, A. Witkowska, op. cit., s. 69.

⁸⁴ Obliczenia liczby druków i typografii dokonane zostały z wykorzystaniem efektów badań ogłoszonych w: J. Nastalska, A. Witkowska, op. cit., passim.

⁸⁵ Na przełomie XV/XVI wieku prawosławna księżna moskiewska Helena, żona Aleksandra Jagiellończyka, odwiedziła ikonę w klasztorze na Jasnej Górze, ale nie wschodziła do wnętrza świątyni. Zob. G. Rutkowska, *Kościół w życiu Heleny moskiewskiej, żony Aleksandra Jagiellończyka*, „Średniowiecze Polskie i Powszechnie”, 12/2020, nr 16, s. 296. DOI: <https://doi.org/10.31261/SPIP.2020.16.12.s.296>.

form aktywności w monasterach wykreowanych przez hierarchię unicką i zgromadzenie. Dziedzictwo bazylińskich ośrodków kultu maryjnego zostało rozproszone po kasacie zgromadzenia pod zaborem rosyjskim w 1839 r.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Radziwiłłów, V, sygn. 6762.
 Biblioteka Czartoryskich, sygn. rkps. 2204.
 Lietuvos valstybės istorijos archyvu, Vilnius, Fond 634, opis 3, sygn. 553, 577, 578, 620.
 Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Wien, Cod. Ser. n. 2798, 3849.
 Vilniaus universiteto biblioteka, Vilnius, sygn. RS F5-A20-4037.
 Санкт-Петербургский институт истории Российской академии наук, Санкт-Петербург Коллекция П.Н. Доброхотова, Zespół nr 52, opis 1, sygn. 94, 127, 154, 157, 183, 208, 264.

Starodruki

- Kiszka L., *Morze łask, y szczodrobliwosci Boskich, w Puszczy Boruńskiej płynące. To iest Cuda Naysw. Panny Boruńskiej w Borunach doznane a przeze mnie Leona Kiszkę Biskupa Włodzimierskiego y Brzeskiego, Opata supraślskiego, Prowincyała Zakonu Bazylego Wielkiego na widok światu wystawione y do druku podane*, W Supraślu: w Drukarni WW.OO. Bazylianów Unitów, 1712.
 Nardi I., *Relazione istorica dello scoprimento della sacra e miracolosa imma gine della Madonna del Pascolo. Dedicata al reverendissimo Padre D. Benedetto Turlewicz, dell'ordine do San Basilio Magno, procurator gen. di tutta la Russia, e rettore de S.S. Sergio e Bacco ai Monti. Scritta dal canonico [...]*. In Roma: nella Stamperia do Georgio Placho, 1721.
Przenaydroższy Matki Bożey Uszackiey Po Cudach ziawionych y Approbowanych Radość Wyrażona Rytmem. [Wilno?: Druk Bazylianów?, po 1689].
 Ryłło M., *Koronacya Cudownego Obrazu Nayswiętszey Panny Maryi w Chelmskiej Katedrze obrzdku greckiego od samego początku wiary chrześcianskiej w kraich naszych nabożnie chowanego, y od prawowiernych za Cudowny zawsze miane go. Odprawiona Roku 1765. Dnia 15. Września*. A zaś do druku podana. W Berdyczowie: w Drukarni Fortecy N.M. Panny, 1780.

Źródła drukowane

- Acta Sacrae Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam catholicam Ucrainae et Bielarussiae spectantia*, coll. P.A. G. Welykyj, vol. 1: 1622-1667, Romae 1953; vol. 2: 1667-1710, Romae 1954.
Documenta Pontificum Romanorum historiam Ucrainae illustrantia (1075-1953), vol. 2: 1700-1953, coll. P.A. G. Welykyj, Romae 1954.
Epistolae Josephi Welamin Rutskyj metropolita Kioviensis Catholici, coll. P.A. G. Welykyj, Romae 1956.
 Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, tłum. i oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 2-3, Warszawa 1980.
Supplicationes Ecclesiae Unitae Ucrainae et Bielarussiae, coll. P.A. G. Welykyj, vol. 1: 1600-1699, Romae 1960.
Археографическій Сборник документов, относящийся к истории северо-западной Руси, t. 12, Вильна, 1900.

Literatura

- Baranowski A.J., *Koronacje wizerunków maryjnych w czasach baroku. Zjawisko kulturowe i artystyczne*, Warszawa 2003.
- Bartoszewicz K., *Tadeusz Ogiński i jego pamiętnik (1712-1783)*, „Przegląd Historyczny”, 18/1914, s. 51-83.
- Chomik P., *Kult Ikon Matki .Bożej w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI-XVIII wieku*, Białystok 2003.
- Gil A., *Kult ikony Matki Boskiej Chełmskiej. Źródła i konteksty*, w: *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny*, red. A. Gil, M. Kalinowski, I. Skoczylas, Lublin–Lwów 2016, s. 59-73.
- Gil A., *Źródła kultu Matki Boskiej Chełmskiej. Z dziejów religijności w XVII-wiecznej Rzeczypospolitej*, red. W. Deluga, M. Janocha, Warszawa 2004, „Series Byzantina”, t. 2, s. 203-218.
- Giżycki J.M. [Wołyński], *Monaster bazyliński w Ladach na Białej Rusi*, Kraków 1891.
- Janonienė R., *Vilniaus Dievo Motinos ikona ir jos kultas Švč. Trejybės cerkvėje*, „Menotyra”, 24/2017, s. 1-16.
- Jodkowski J., *Świątynia warowna na Koloży w Grodnie w świetle badań archiwalnych i archeologicznych dokonanych w 1933 r.*, Grodno 1936.
- Kempa T., *Konflikty wyznaniowe w Wilnie od początku reformacji do końca XVII wieku*, Toruń 2016.
- Kras P., *Pokuta publiczna heretyków: formy i funkcje*, „Roczniki Humanistyczne”, 59/2011, z. 2, s. 5-26.
- Lorens B., *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743-1780*, Rzeszów 2014.
- Lorens B., *Monaster bazyliński w Chełmie w XVII i XVIII wieku*, w: *Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny*, red. A. Gil, M. Kalinowski, I. Skoczylas, Lublin–Lwów 2016, s. 299-326.
- Lorens B., *Muzyka w działalności duszpasterskiej bazylianów w Rzeczypospolitej w XVIII wieku*, „Muzyka”, 64/2019, z. 2, s. 49-69, <https://doi.org/10.36744/m.118>.
- Mironowicz A., *O początkach żyrowickiego sanktuarium*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 119/2022, s. 281-311, <https://doi.org/10.31743/abmk.12411>.
- Moskałyk J., *Teologia Kościoła katolickiej metropolii kijowskiej w końcu XVI i w wieku XVII*, Lublin 2001.
- Nabywaniec S., *Unicka archidiecezja kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762-1778*, Rzeszów 1998.
- Nastalska J., Witkowska A., *Ku ozdobie i obronie Rzeczypospolitej. Maryjne miejsca święte w drukach staropolskich*, Lublin 2013.
- Rutkowska G., *Kościół w życiu Heleny moskiewskiej, żony Aleksandra Jagiellończyka*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, 12/2020, nr 16, s. 261-307, <https://doi.org/10.31261/SPiP.2020.16.12>.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 9, Warszawa 1888; t. 12, Warszawa 1892.
- Walczak W., *Unicka eparchia turowsko-pińska w XVII-XVIII wieku. Struktura organizacyjna*, Białystok 2012.
- Walicki M., *Cerkiew świętego Borysa i Gleba na Koloży pod Grodnem*, Warszawa 1929.
- Wereda D., *Koronacje wizerunków maryjnych w Cerkwi unickiej*, w: *Koronacje wizerunku Matki Bożej na przestrzeni dziejów*, red. E. Dziewońska-Chudy, M. Trąbski, Częstochowa–Warszawa, 2018, s. 67-79.
- Лісейчыкаў Д.В., Плавінскі М.А., «Цуд на востраве сярод водаў»: Браслаўскі Прачысценскі манастыр у святле пісьмовых крыніц і археалагічных даследаванняў, „Архіварыус: зборнік навуковых паведамленняў і артыкулаў”, 19/2021, s. 117-137.
- Сагановіч Г., *Мілітарныя абрысы культуры Божай Маці Жыровіцкай у XVII ст.*, „Беларускі Гістарычны Агляда”, 25/2019, nr 1-2, s. 33-55.
- Щербіцкий О., *Достопримечательности Виленского Св.-Троицкого монастыря*, Вильна 1914.